

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

© Шилюк Л.О., 2012

Досліджено зовнішньополітичну діяльність України на міжнародній арені під більшовицькою окупацією.

The condition and tendencies of development of the basic of Ukraine on international changes in 1919–1945 is analyzed.

Донедавна історія вітчизняної зовнішньої політики істотно спотворювалась радянською історіографією. Лише в останні 20 років ця проблематика починає розглядатись. Це знайшло відображення у роботах Л. Лисяка-Рудницького, С. Кульчицького, Л. Дещинського, В. Сергійчука та інших. Упродовж ХХ ст. Україна тричі намагалася відновити державність і кожного разу проблема міжнародних відносин у сенсі пошуку союзників для забезпечення успіху визвольних змагань мала надзвичайно важливе значення.

Те, що національно-визвольний рух на Україні не привів до створення у ХХ ст. незалежної держави, з часом пояснювалося недорозвиненим характером самосвідомості українців. Однак без врахування при цьому усього комплексу економічних, соціальних та історичних реалій, що постали перед українським населенням, такий підхід видається доволі спрощеним [1]. Зокрема, прагнення великих держав до стабільності міжнародного балансу сил, а нових державних утворень – до неперегляду визначених кордонів і стійких міжнародних відносин, що цінувалися ними вище за будь-які політичні зміни, – все це також постало на перешкоді української державності, що у жодному разі не можна ігнорувати. Адже, критично досліджуючи розвиток будь-якого національно-визвольного руху, можна переконатись, що фактично ніколи в сучасній політичній історії завдання цих рухів не досягалися без зовнішнього визнання і підтримки чи, принаймні, за умови невтручання ззовні [2].

Як відзначав І. Лисяк-Рудницький: “...створення Радянського Союзу означало відновлення Російської імперії, але цей факт був замаскований наднаціональною назвою та квазіфедеративною структурою більшовицької імперії. СРСР не міг відверто називати себе продовженням Російської імперії, оскільки це суперечить принципам інтернаціоналізму й комунізму як складових частин марксистсько-ленінської ідеології. Ця суперечність стала явною з утворенням так званого Соціалістичного блоку” [3]. Справді кремлівське керівництво, яке ще в конституції СРСР заявляло про вимогу створити “Світову Радянську Соціалістичну Республіку”, після Другої світової війни не інкорпоровало захоплених європейських країн та азійських сателітів. Взаємини між ними і СРСР проголошувалися рівноправними. Мабуть, тут прагматизм взяв верх над імперськими амбіціями, адже ще у другій половині ХІХ ст., – зауважує О. Гринів, – Російська імперія змушена була продати США (1867 р.) захоплену нею Аляску. Цим актом вона фактично визнавала абсурдність подальшого збільшення території, хоч і після нього загарбання чужих земель не припинялось [4].

Особливість колишньої Радянської імперії полягала у тому, що, по-перше, це була водночас і “внутрішня”, і “зовнішня імперія”. Такого висновку, наприклад, дійшли учасники Міжнародної конференції з проблем порівняльного аналізу Австро-Угорської імперії та СРСР. Вони, зокрема, відзначали, що “внутрішня імперія” дісталась йому від царської Росії, хоча й не без деяких втрат (Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва), а “зовнішня імперія” була створена після Другої світової війни.

По-друге, то була суперцентралізована імперія, в основі якої лежали пірамідальна модель влади та модель “центр-периферія”.

По-третє, то була імперія з авторитарно-тоталітарною політичною системою, про що свідчило існування єдиної партії, єдиної державної ідеології, порушення прав людини і нації тощо.

По-четверте, Радянська імперія ніколи не приховувала своїх претензій на світове панування і робила усе, що було в її силах, для його встановлення.

Нарешті, в ролі метрополії тут виступала численна партійно-радянська еліта, верхні ешелони могутнього військово-промислового комплексу, широко розгалуженої системи каральних органів тощо. В ролі колоній опинились усі радянські республіки, деякою мірою і Московщина. Більше того, Радянська імперія мала і домініони, тобто напівколонії, на які були перетворені країни так званого соціалістичного табору. Подібна роль була уготована також народам і країнам “соціалістичної орієнтації” [5].

Отже, у 1917-му році хотіли збудувати царство добра, а створили імперію зла. Внаслідок нещадного визиску й експлуатації з боку цієї унікальної імперії величезних непоправних втрат зазнали усі колишні радянські республіки та їхні народи. І все ж український народ опинився у найгіршому становищі.

Упродовж років радянської влади утверджувалося кліше, що власна українська державність була утворена у формі Української Радянської республіки у грудні 1917 р. Всеукраїнським з’їздом Рад, який відбувся у Харкові. Війська молоді Української соціалістичної держави на початку 1918 р. “повністю очистили Україну від контрреволюційних військ”, що дало можливість встановити владу рад “на усій території республіки” [6].

Цей історичний стереотип, справжню суть якого розкривають В. Дорошевич та М. Волошин на основі радянських джерел [7], закривав громадськості шлях до пізнання істинного перебігу подій, що привели Україну до соціалістичного вибору і зумовили її майбутній статус в міжнародних відносинах.

Захопивши владу в Україні, більшовики не могли перекреслити усі здобутки національно-визвольних змагань українського народу. Це зумовило збереження, хоча й формальне, державності України. Ще 6 березня 1918 р. ЦВК України прийняв декларацію, в якій стверджувалося, що: “1. Ми (тобто більшовики, радянська влада. – *Авт.*) ніколи не розглядали Українську Радянську республіку як національну республіку, але виключно як Радянську республіку на території України. 2. Ми ніколи не підтримували точки зору повної незалежності Української Народної республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, пов’язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними зв’язками...” [8].

Коли на початку 1919 р. більшовики знову прийшли до влади в Україні, одним із перших її декретів було рішення про об’єднання збройних сил та всіх матеріальних ресурсів. Наступним логічним кроком мало бути “об’єднання Української Радянської республіки з радянською Росією на засадах соціалістичної федерації” [9]. Однак спротив народних мас змусив їх відкласти свої задуми, а щоб знайти підтримку – знову декларувати існування незалежної України. Відозва Всеукраїнського революційного комітету “До робітників і селян України,” прийнята на початку січня 1920 р., проголошувала відродження “вільної та незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки” [10]. Однак в дійсності усе було не так. Згідно з постановою ВУЦВК та ВЦВК “Про об’єднання діяльності обох республік” на території України набували чинності і підлягали негайному виконанню усі декрети РСФРР [11]. Отже, проголошення незалежності України маскувалося її підпорядкуванням владі Москви.

“Отямившись від ейфорії Жовтневого перевороту, – пише В. Лизанчук, – національно свідомі українські більшовики – боротьбісти й укапісти, соціал-демократи, представники інших національних партій в Україні – із запізненням зрозуміли крах своїх наївних сподівань реалізувати природні права кожного народу на своє самовизначення в умовах жорсткого диктату Москви” [12].

Керівництво радянської Росії не хотіло давати волі Україні передусім тому, що за промисловим і сільськогосподарським потенціалом – це не Польща і не Фінляндія. До 1917 р., наприклад, Україна давала третину зерна, яке вирощувалося в Російській імперії, стільки ж тваринницької продукції. Варті уваги також такі дані: протягом 1861 – 1891 рр. Москва щороку мала з України 120 млн. крб. доходу, за 1893 – 1898 рр. – 221 млн. крб. Квадратна верста (104 десятини) в Україні приносили російській скарбниці прибутку 282 крб. 55 коп., а в Петербурзькій губернії – 40 крб. 61 коп. [14].

1920 р. суть “братньої допомоги російських пролетарів українським” визначив послідовний і непримиренний борець проти більшовицького імперіалізму Б.В. Савинков [15].

У середині 1919 р. РКП(б) провела через республіканські законодавчі органи постанову про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо вони очолювалися наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. На суперечності між суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звертав уваги.

Підпорядкування російським наркоматам дістало назву “воєнно-політичного союзу”. Ця назва посередньо свідчила про те, що керівництво партії визнавало незаконність фактичного вклю-

чення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану була певним виправданням.

Після перемоги над Денікіним партійне керівництво вирішило зберегти незалежний статус України. Це принципове рішення оформили в грудні 1919 р. резолюцією VIII конференції РКП(б) “Про радянську владу на Україні”. Наявність резолюції, в якій йшлося про принципові моменти, зумовила потребу у визначенні надалі конкретних форм взаємовідносин між Україною і Росією.

Про це йшлося в Москві на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) 17 і 18 січня 1920 р. за участю членів ЦК КП(б)У. Результати обговорення викладені в документі, авторство якого віддали ЦК КП(б)У. Харківська газета “Комуніст” 21 лютого того самого року опублікувала вказаний документ під назвою “Державні відносини радянської України і радянської Росії”. Йому було надано форму тез ЦК КП(б)У до IV партконференції. Тези були схвалені і прийняті як резолюція конференції без усіляких змін.

Формальна незалежність мало кого обманувала. У листі, який у липні 1920 р. написали з Праги М. Грушевський і А. Жуковський В. Затонському, опублікований у лютому документ про державні відносини України та Росії розцінювалися як велика помилка. Цей документ, – твердили вони, – позбавив надії людей, готових примиритися з будь-якою формою уряду, тільки б була забезпечена суверенність українського народу [16].

Після завершення громадянської війни угоду про створення “воєнно-політичного союзу” потрібно було оновити. 9 грудня 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) були затверджені “Політичні директиви ЦК РКП(б)У”. Президії ВУВК і наркомату закордонних справ РСФРР разом з відповідними органами УСРР доручалося знайти нову форму міжнародних відносин. Зрозуміло, що ця форма повинна була спиратися на рішення, прийняті по партійній лінії, тобто на резолюцію IV конференції РКП(б)У “Державні відносини радянської України і радянської Росії”.

Доручення було виконане в найкоротші терміни. 28 грудня 1920 р., під час роботи VIII Всеросійського з’їзду рад представники РСФРР Ленін та Чечерін і представники УСРР Раковський (він суміщав посади голови уряду і наркома закордонних справ) підписали “союзний робітничо-селянський договір”, який закріплював пряме підпорядкування ключових сфер життєдіяльності України російським наркоматам. У день підписання він був затверджений VIII Всеросійським з’їздом рад, а 2 березня 1921 р. – V Всеукраїнським з’їздом рад.

Зміна форми не вплинула на суть взаємовідносин між республіками. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру усією периферією. Партія, профспілки, господарські і силові відомства були побудовані на однакових засадах “демократичного централізму”, що забезпечувало єдність управління.

Однак існувала одна сфера, в якій цей контроль державної партії, – зауважує С. Кульчицький, – з абсолютного перетворювався на відносний, – дипломатична діяльність [17]. У цій сфері центр не міг контролювати безпосередньо свою периферію. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік у відносинах з іншими державами дотримуватимуться курсу, визначеного Москвою.

Навряд чи можна твердити, що центральне керівництво серйозно сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак активність національних республік навіть у такій обмеженій сфері, як зовнішньополітична, загрожувала, нехай у перспективі, перетворенням формальної незалежності в дійсну. Піддавати такій спокусі керівництво національних республік Ленін не бажав, попри увесь свій “національний лібералізм” (у чому, як відомо, його звинувачував нарком у справах національностей Сталін).

Тому Москва оберігала свої “незалежні республіки” від контактів із закордонними дипломатами. Винятки допускалися, коли це було необхідно, з огляду на специфіку переговорного процесу. Однак й у таких випадках усе обставлялося так, щоб дипломатичне відомство Російської Федерації зберігало стовідсотковий контроль за ходом переговорів.

Як відзначає М.М. Білоусов, найглибший слід у XX ст. залишила “революційна дипломатія” РСРС. Для більшовиків була несподіваною сама необхідність дипломатичної роботи. Очікуючи пролетарської революції в Європі, більшовики вважали, що з новими комуністичними урядами вони будуть спілкуватися “по-партійному”, і отже, “дипломатія їм не потрібна” [18].

Нелегкою справою для радянської ідеології стало визнання провалу планів швидкої перемоги у змаганні з капіталістичною системою. Одним із наслідків цього стала лінія на ізоляцію від світу, намагання обмежити контакти з іноземцями, які наочно показували, що живуть краще й достойніше; ізоляції сприяла й цензура. У 1930–1940-х рр. до того ж культивувався “шпигуноманія”, яка переростала у ксенофобію.

Під час судових процесів у Москві деяких керівників ВКП(б) та уряду звинувачували у шпигунстві, ніби розпочатому після їхніх офіційних закордонних відряджень, де їх і “вербували”. Аналогічні звинувачення висувалися й проти радянських дипломатів. Страх перед арештом за ці “злочини” проник у свідомість і відвертав радянських громадян не тільки від контактів з іноземцями, а й від дипломатичної служби.

Сталін не довіряв своїм дипломатам. Його “права рука” у зовнішній і внутрішній політиці Молотов, вже перебуваючи на пенсії 1970-х роках, так пояснював стиль сталінського керівництва дипломатією: “Посли не мали ніякої самостійності... будь-яку ініціативу послам виявити було неможливо ...”. Схвалюючи цю систему, бо, мовляв, за кордоном усі були шахраями, Молотов зазначав, що “...нас обдурити було важко, бо все було стиснуто у кулаку у Сталіна, у мене”. Інакше, – за словами Молотова, – ми не могли в той період, бо міжнародне становище було важким [20].

Ні Сталін, ні Молотов не знали реалій життя за кордоном. Свого часу нарком В. Чичерін пропонував Сталіну: “Як добре було б, якби ви, товаришу Сталін, змінивши зовнішній вигляд, поїхали на деякий час за кордон з перекладачем справжнім, нетенденційним. Ви б побачили дійсність”. У такому ж становищі перебував Молотов, у всякому разі до початку Другої світової війни. Німецький посол Ф. Шуленбург доповідав у Берлін з Москви у 1940 р., що “...Молотов, відчуває великі труднощі у спілкуванні з іноземцями” [21].

Війна внесла зміни до цієї “невийзної” дипломатії. Але після її закінчення почалася “холодна війна”, яка не давала змоги дипломатам виконувати свою природну функцію – сприяти мирним відносинам між державами. Почалася “конфронтаційна риторика” в ООН та в інших міжнародних організаціях.

Представники західних держав у полеміці з радянськими делегаціями, своєю чергою, вдавалися також до недипломатичної риторики: Молотова й Громику називали “містерами Ні”, радянських дипломатів називали “лицемірами”, агентів Кремля або КДБ – “прислужниками імперії зла...” [22].

Політику Радянського Союзу незмінно звинувачували в експансіонізмі, що стримувало дипломатичну діяльність, а в періоди зростання міжнародної напруженості припиняло її. Що ж до України, то її зв’язки із зовнішнім світом, якщо і здійснювалися, то безпосередньо під пильним наглядом Москви і комуністичної партії.

Комуністична партія через свої центральні органи не тільки формувала зовнішню політику країни, але й безпосередньо здійснювала її у багатьох випадках. Теоретичне обґрунтування напрямків розвитку зовнішньої політики здійснювалось вождями та вищими партійними органами. Як основні напрямки зовнішньої політики партії, так і форми і методи її реалізації, були обґрунтовані і розроблені Ленінінм.

Зовнішня політика, яку проводила комуністична партія, була нахабно-агресивною і лицемірною. Проводячи всередині країни політику, спрямовану на знищення націй, на міжнародній арені комуністична партія демонструвала підтримку права націй на самовизначення, вбачаючи у національно-визвольному русі свого союзника у боротьбі з країнами Заходу. Зовнішня політика партії, спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію, служила ідеї російської великодержавності, що дало можливість не тільки зберігати, але й розширювати територію імперії.

Із монополії влади КПРС впливала і її монополія на засоби масової інформації. Усі газети, радіо і телебачення перебували під постійним контролем і керівництвом з боку відповідних партійних комітетів. Матеріали стосовно зовнішньополітичних питань надходили лише каналами телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС) у відповідний спосіб препаративані. За усі роки перебування КПРС при владі у радянських засобах масової інформації не було жодного критичного матеріалу щодо зовнішньої політики Радянського Союзу. Є підстави твердити, що радянські засоби масової інформації були дієвим засобом формування такого інтрасоцієтального середовища, яке б сприяло зміцненню влади панівного класу номенклатури.

Своєрідну роль у формуванні радянської політики відігравав військово-промисловий комплекс. Специфічною особливістю радянського військово-промислового комплексу було функціонування його на правах тіньової економіки. Його успіхи ґрунтувались не на офіційних, а на секретних статтях бюджету країни. На його функціонування і розвиток виділялося стільки коштів і ресурсів, скільки він міг поглинути.

Радянський військово-промисловий комплекс почав проявляти самостійність і вплив на формування радянської зовнішньої політики у період появи “нового мислення” у середовищі партійного керівництва, коли воно пішло на переговори із Сполученими Штатами щодо заключення договорів про обмеження стратегічних озброєнь у Європі. Він намагався протидіяти американо-радянському зближенню і скороченню радянських ракетно-стратегічних і звичайних озброєнь.

Загалом, на нашу думку, радянський військово-промисловий комплекс не здійснював самостійного впливу на формування радянської зовнішньої політики, хоча його окремі представники, входячи до вищого політичного керівництва країни, брали безпосередню участь не тільки у її формуванні, але й у її реалізації. Свідченням цього є те, як необдуманно, без відповідної компенсації були виведені війська з деяких країн колишнього соціалістичного табору.

Зовнішньополітичний механізм СРСР, будучи головним інструментом забезпечення на міжнародній арені інтересів класу номенклатури, за внутрішньою організацією був механізмом партійно-державним, а за способом регламентації – механізмом неправовим.

Участь зовнішньополітичних органів СРСР у формуванні і проведенні зовнішньої політики не була закріплена і не регламентувалась ні конституцією, ні іншими законодавчими актами; вони функціонували на основі практики, яка почала складатися відразу після захоплення влади в Росії комуністичною партією. Розробка і прийняття зовнішньополітичних рішень у Радянському Союзі здійснювалися центральними партійними органами свавільно, таємно, доволі вузьким колом номенклатурників. Усунення народу від участі у формуванні зовнішньої політики країни дало можливість панівному класові номенклатури проводити її методами, притаманними тоталітарним режимам.

Зовнішньополітичними органами комуністичної партії були Політбюро і Секретаріат ЦК КПРС. Ці органи розробили основні напрямки зовнішньої політики Радянського Союзу і приймали рішення про шляхи і засоби її реалізації. Діяльність їх у законодавчому порядку не регламентувалась. Вони функціонували на основі практики, що склалася.

Отже, можемо стверджувати як незаперечний факт, що УСРР як специфічна держава форма на українській етнічній території не постала як загальний спадкоємець УНР і з волі українського народу, а була утворена і закріпилася на протигагу УНР і проти волі усього українського народу, спираючись виключно на збройну силу більшовицької Росії, яка захопила контроль над Україною та насильно усунула справжній національний український уряд.

Проте, незважаючи на штучність теорії і практики будівництва відносин “нового типу”, обмеженість законами більшовицької системи дій України на міжнародній арені, деяке співробітництво з країнами світу на різних рівнях усе-таки розвивалося, і його уроки можуть бути корисними для формування зовнішньої політики вже в умовах незалежності.

1. Луцюк Л., Кордан Б. *Англо-американські держави і українське національне питання* // *Український історичний журнал*. – 1992. – 35. – С. 111–119. 2. Там само. – С. 112. 3. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе: у 2 т.* – К., 1994. – Т.2. – С. 466. 4. Гринів О. *Україна і Росія: Партнерство чи протистояння?: Етнополітичний аналіз*. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – С. 33. 5. *Основи етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренка*. – К., 1997. – С. 339. 6. Дециньський Л.Є. *Україна в міжнародних відносинах ХХ століття*. – Львів, 2004. – 3-тє вид. С. 65. 7. Сталин И.В. *Сочинения*. – М., 1947. – Т. 1. – С. 21. 8. Дорошевич В., Волошин М. *Незалежність України: Нова спроба. Загляньмо до радянських джерел* // *Літературна Україна*. – 1991. – 3 січ. 9. *Гражданская война на Украине. 1918–1920: сб. док. матер.: в 3 т.* – К., 1967. – Т. 1. – С. 202. 10. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР*. – 1919. – № 14. – С. 146. 11. *Коммунистическая партия–организатор и вдохновитель объединительного движения украинского народа за образование СССР: сб. док. и матер.* – К., 1972. – С. 223. 12. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР*. – 1920. – № 1. – С. 7. 13. Лизанчук В. *Навічно кайдани кували*. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. – С. 167. 14. Мазлах С., Шахрай В. *Розділи із книги “До хвилі (Що діється на Україні із Україною?)”* // *Політологічні читання*. – 1993. – № 3. – С. 261–268. 15. Сергійчик В. *Хто не хотів волі України* // *Молодь України*. – 1992. – 2 квіт. 16. Савинков Б.О. *“Самоопределение народов”* // *За вільну Україну*. – 1991. – 24 січ. 17. Кульчицький С. *Як вирішувалося “українське питання”: чи була радянська Україна в 1917–1922 роках незалежною?* // *Політика і час*. – 1997. – № 11. – С. 65. 18. Білоусов М. *Антипод війни: Роздуми про особливості дипломатії у ХХ ст.* // *Політика і час*. – 1998. – № 9. – С. 89. 19. Там само. – С. 71. 20. Там само. – С. 72. 21. Там само. – С. 66–69. 22. Білоусов М. *Антипод війни: Роздуми про особливості дипломатії у ХХ столітті* // *Політика і час*. – 1998. – № 9. – С. 69. 23. Там само. – С. 71. 24. Там само – С. 72. 25. Дециньський Л.Є. *Україна в міжнародних відносинах ХХ століття*. – Львів, 2000. – С. 77.